

Sanok, 14.09.2022 r.

I wojna światowa pozostawiła na terenie całej Polski ogromną ilość cmentarzy wojennych, gdzie spoczywa tysiące ofiar. Są to niezwykle monumentalne dzieła wybitnych artystów, jak i małe, skromne mogiły wojenne. Po wielu cmentarzach nie ma już zupełnie śladu. Zachodniogalicyskie cmentarze wojenne, cechujące się różnorodnością form architektonicznych, odzwierciedlające rozmaite kierunki sztuki, przesycane symboliką oraz wizjami poszczególnych artystów, wkomponowane w górzysty krajobraz, dostarczają odwiedzającym niezwykle cennych wrażeń estetycznych.

Po sanockich cmentarzach wojennych zupełnie nie ma śladu.

Dh. Anna Sebastiańska z *Grupy turystyczno-historycznej sanockiego „Sokoła”* zajęła się tematem, zebrała dużo informacji na ten temat i przedstawia go w załączonym artykule pt. **„Cmentarze wojenne z I wojny światowej w Sanoku”** opracowanym 11.11.2021 r., a uzupełnionym 14.09.2022 r.

Teraz kolej na opracowanie i ustawienie tablicy upamiętniającej spoczywających na sanockich Cmentarzach żołnierzy z I wojny światowej, z różnych armii. Będziemy czynić starania aby taka tablica powstała.

Bronisław Kielar
TG „Sokół” w Sanoku

Anna Sebastiańska

Sanok, 2022 r.

Cmentarze wojenne z I wojny światowej w Sanoku

W latach 1914-1915 tereny okolic Sanoka były objęte intensywnymi działaniami wojennymi, pochłaniającymi ogromne ilości istnień ludzkich oraz niosącymi wielkie straty materialne.

Pierwsza inwazja rosyjska na Sanok nastąpiła 26 września 1914 r. Po zajęciu miasta Rosjanie pozostawali w nim do 8 października 1914 r., opuszczając je na krótko i ponownie zajmując 6 listopada 1914 r.¹ Na początku maja 1915 r. doszło do przełamania frontu pod Gorlicami i przerwania obrony rosyjskiej, na skutek czego rozpoczął się odwrót armii carskiej na wschód. Przez Sanok i okolice przemieszczały się osłabione bitwami oraz chorobami wojska obu walczących armii, zostawiając wielu

¹ Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół" w Sanoku za lata 1914, 1915, 1916, 1917, 1918 i 1919, Sanok 1920, s. 6.

zmarłych, którzy byli chowani w pośpiechu. Sprawy pochówków początkowo nie były skoordynowane, pierwsze prowizoryczne cmentarze wojenne powstawały już w trakcie działań wojennych wśród pól i lasów.

Według relacji korespondenta wojennego, zamieszczanych w prasie na początku czerwca 1915 r., wycofujące się w pośpiechu wojska rosyjskie niszczyły i plądrowały domostwa, pozostawiając po sobie duże straty materialne. Pobita armia rosyjska chowała swoich żołnierzy najczęściej w zbiorowych mogiłach, często celowo nieoznaczonych. Wielu rannych i chorych żołnierzy pozostało w Sanoku. W mieście wybuchła epidemia tyfusu i cholery, dotykając ponad 700 osób. Informowano również o tym, że podczas pobytu w Sanoku Rosjanie pochowali na miejscowym cmentarzu około 20 000 żołnierzy².

Pod koniec 1915 r. utworzono 9 Wydział Grobów Wojennych przy Ministerstwie Wojny, w kompetencji którego znalazły się wszystkie sprawy związane z grobownictwem wojennym, z odpowiednikami terenowymi w postaci Inspekcji Grobów Żołnierskich, organizowanych przy Komendaturach Wojskowych Korpusów. Teren Galicji podzielony został na trzy obszary z ośrodkami w Krakowie, Przemyślu i Lwowie.

Cmentarze wojenne w Galicji Zachodniej to dzieła o wysokim poziomie artystycznym, tworzone przez artystów, reprezentujących różne style. Wiele projektów wyłanianych było w drodze konkursów. W Galicji Środkowej cmentarze wojenne nie były już tak monumentalne, wiele z nich, ze względu na prowizoryczny charakter, uległo szybkiemu zniszczeniu i dziś już po nich często nie ma żadnych śladów.

Po ustaniu działań wojennych rozpoczęto akcję przenoszenia poległych żołnierzy z pól bitewnych na cmentarz komunalny w Sanoku. W budżecie miasta na rok 1917 uwzględniono już wydatki związane z cmentarzem wojennym³. W 1920 r. w powiatach Krosno, Lesko, Ropczyce, Rzeszów, Sanok, Strzyżów, Tarnobrzeg i Kolbuszowa było 268 cmentarzy wojennych nieskomasowanych oraz porzucane po okolicy liczne groby żołnierskie⁴. W powiecie sanockim wykazano 48 gmin na których znajdowały się groby wojenne, 18 cmentarzy skomasowanych oraz 30

² „Die Neue Zeitung”, 11 czerwca 1915: „Śladami Rosjan w Galicji”, s. 3; Biblioteka Muzeum Historycznego w Sanoku: *Pamiętnik z czasu wojny europejskiej 1914 pisany dorywczo przez dra Karola Zaleskiego lekarza w Sanoku*, s.156.

³ Archiwum Państwowe w Rzeszowie Oddział w Sanoku, zes.135. Akta miasta Sanoka, sygn. 226. Budżet Królewskiego Wolnego Miasta Sanoka 1917.

⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie, zes. 275. Wojskowy Urząd Opieki nad Grobami Wojennymi Okręgu Korpusu nr V w Krakowie, sygn. 25. Korespondencja 1918-1920, s. 1291.

nieskomasowanych⁵. Cmentarze wojenne utrzymywane były głównie ze zbiorów społecznych⁶.

Uporządkowanie grobów wojennych ostatecznie do dnia 20 maja 1920 r. powierzono Wojskowemu Nadzorowi Budowlanemu w Sanoku⁷.

Na sanockim cmentarzu chowano również żołnierzy zmarłych w szpitalach wojskowych oraz włoskich i rosyjskich jeńców wojennych, którzy zatrudniani byli przy robotach w mieście⁸. Umieralność była bardzo duża, w ciągu jednego dnia odbywało się kilkanaście pogrzebów⁹.

Sanok podlegał Inspekcji Grobów Żołnierskich w Przemyśle i należał do Cmentarnego Oddziału X, potem zgodnie z nowym podziałem Galicji Środkowej do IV, w którym to w roku 1917 odnotowano 12 cmentarzy: Komańcza (I), Wróblak Królewski (II), Rymanów (III), Posada (IV), Deszno (V), Odrzechowa (VI), Mymoń (VII), Besko (IX), Długie (X), Wola Sękowa (XII), Bukowsko (XII/1), Szczawne (XV), Prełuki (XVI), Bykowce (XIII), Sanok (XIV) i (XIX), Wisłok Wielki, Zagórz, Kamień i Jaśliśka¹⁰.

Po 1918 r. powiat sanocki wszedł pod zwierzchnictwo Dowództwa Okręgu Generalnego (D.O.G.) w Krakowie. W Sanoku funkcjonował posterunek żandarmerii

⁵ Ibidem, s. 1509.

⁶ AN w Krakowie, zes. 275, syg. 25, s. 1095; zes. 275, syg. 33. Listy składek na groby wojenne i inne załączniki do księgi kasowej 1919 – 1920, s. 1209.

⁷ AN w Krakowie, zes. 275, syg. 34. Akta Dz. XI Budowlano-Kwaterunkowego Okręgu Generalnego w Krakowie, rozkazy wewnętrzne WUOnGW, okazy druków i formularzy, s. 11, s. 713.

⁸ AP w Rzeszowie OS, zes. 135, syg. 143. Protokół czynności 1915 – 1916, p. 059, 103.

⁹ Archiwum Zarządu Cmentarzy Komunalnych w Sanoku: Księga zmarłych i pochowanych w Sanoku na cmentarzu przy ul. Rymanowskiej i Matejki od 1895-1952: Jan Chęć, zm. 9.4.1916 w szpitalu wojskowym (żołnierz pospolitego ruszenia 1 kompanii zapasowej, ur. Blizne); Stanisław Piątniewicz (komendant posterunku w Mrzygłodzie), zm. 22.5.1916 w szpitalu wojskowym; Iwan Szymanow, zm. 23.10.1918 w rosyjskim szpitalu wojskowym; Hawryło Kikta, ur. w Kostarowcach, zm. 23.10.1918 w szpitalu wojskowym; Galasy Dziewongeli, zm. 29.10.1918; Ludwik Hein, zm. 31.10.1918; Wojciech Kos, zm. 31.10.1918; Emil Bołonos, ur. w Waszkowcach, zm. 8.11.1918; Michał Garlikow (jeniec rosyjski), zm. 9.11.1918; Moriwani Karbo (jeniec włoski), zm. 14.11.1918; Leopold Bramycki, zm. 14.11.1918; Koman Jawodni (jeniec rosyjski), zm. 14.11.1918; Kazimierz Czajka (jeniec rosyjski), zm. 14.11.1918; Sześciu niezidentyfikowanych jeńców rosyjskich, zm. 14.11.1918; Czterdziestu niezidentyfikowanych jeńców rosyjskich, zm. 18.11.1918; Alfred Śliwa, zm. 20.11.1918; Tomasz Dominko, zm. 24.11.1918; Władysław Bończuk (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Józef Piroch (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Franciszek Bognowski (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Andrzej Mikolow (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Martyn Drochobycki (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Timofil Ojsańczuk (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Mikołaj Prezcow (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Paweł Wachmirow (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Dymitr Nalewajka (jeniec rosyjski), zm. 26.11.1918; Włodzimierz Lityński, zm. 20.12.1918; Wasyl Sawczarski, zm. 20.12.1918; Pięciu niezidentyfikowanych żołnierzy, zm. 20.12.1918; Ilian Paskar (jeniec rosyjski), zm. 5.1.1919; Stanisław Buca, ur. w Chyrowie, zm. 5.1.1919; AP w Rzeszowie OS, zes. 135, syg. 384. Protokoły posiedzeń Magistratu miasta Sanoka 1918 - 1920, s. 3-5.

¹⁰ J. Schubert, *Inspekcja Grobów Żołnierskich w Przemyśle: powstanie i działalność w Galicji Środkowej 1915-1918*, Kraków 2012, s. 206, 207; Mapa Okręgu IV Sanok, oprac. J. Schubert.

nr 24 w ramach Okręgu Północnego przy Dowództwie Wojskowym w Jarosławiu podległym Niemieckiemu Oddziałowi Grobów Żołnierskich¹¹.

Władze Inspekcji podzieliły realizowane cmentarze na samodzielne (leżące na osobnych parcelach) oraz założenia usytuowane na cmentarzach miejscowych.

W Oddziale IV Sanok pogrzebano łącznie 12 247 żołnierzy¹². W 1917 r. całkowicie skończonych, samodzielnych cmentarzy wojennych było 6, ekshumowanych, z prowizorycznym ogrodzeniem-12; cmentarzy miejscowych całkowicie skończonych- 5, ekshumowanych, z prowizorycznym ogrodzeniem- 6; cmentarzy w fazie projektów -6¹³. Planowano uzyskanie 1080 m² gruntu pod budowę cmentarzy. Doradcą artystycznym był por. Spielmann. Dowódcą Oddziału P. For. Ebel¹⁴. W styczniu 1918 r. w powiecie sanockim odnotowano 14 cmentarzy ukończonych z liczbą 2051 grobów (1430 pojedynczych mogił oraz 711 zbiorowych)¹⁵. Działki oraz materiały pod budowę cmentarzy uzyskiwano głównie w drodze darowizn, ostatecznie stosowano rekwizycję.

W samym Sanoku utworzono dwa cmentarze wojenne w obrębie cmentarza komunalnego przy ul. Rymanowskiej.

Cmentarz oznakowany jako XIV znajdował się od strony Dąbrówki i był położony na gruntach Jana Kuligi, Katarzyny Gonet (działka nr 1230) i gminy Posada Sanocka¹⁶ (wcześniej własność Jana Hydzika - działka nr 556/1¹⁷) i zajmował pow. 3920 m². Ogrodzony był drewnianym parkanem. Znajdowały się tam 183 groby pojedyncze i 32 zbiorowe – razem 215. Pochowano: 2652 żołnierzy armii austro-węgierskiej, 3 niemieckiej, 6044 rosyjskiej i 4 nieznanych. W sumie 8703 poległych¹⁸.

¹¹ J. Schubert, *Inspekcja Grobów Żołnierskich w Przemyślu...*, s.130.

¹²Ibidem, s. 95.

¹³Ibidem, s. 213.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Wykaz cmentarzy i grobów wojskowych w obszarze byłego „Milkmdo Przemyśl” wedle stanu ich uporządkowania i ewidencji na miesiąc styczeń 1918 r. Ekspozytura Urzędu Opieki nad Grobami Wojskowymi w Przemyślu (źródło: Internet).

¹⁶AP w Rzeszowie OS, zes.135, syg.295. Dokumentacja techniczna budowanych ulic, chodników i kanałów. Plany warstwowe i sytuacyjno-wysokościowe miasta Sanoka 1886 – 1916; zes. 671. Urząd Katastralny w Sanoku; syg. 97. Manualia i plany sytuacyjne dla miejscowości Sanok II - Posada Sanocka; zes. 135, syg. 197. Majątek gminy 1900-1917; AN w Krakowie, zes. 275, syg.49. Wykazy poległych i zmarłych żołnierzy i jeńców, plany oraz sprawy gruntowe cmentarzy wojennych w powiatach Pilzno, Ropczyce, Rzeszów, Sanok, s. 699; AP w Rzeszowie OS, zes. 671, syg. 96. Arkusze posiadłości gruntowych dla miejscowości Sanok II, Posada Sanocka lp.76-142, s.54; syg.97; zes.135, syg. 295. Dokumentacja techniczna budowanych ulic, chodników i kanałów. Plany warstwowe i sytuacyjno-wysokościowe miasta Sanoka.

¹⁷ AP w Rzeszowie OS, zes. 671, syg. 90. Arkusze posiadłości gruntowych dla miejscowości Sanok I lp.754-887.

¹⁸ Dane: J. Schubert.

Na grobach znajdowały się drewniane krzyże, przy niektórych były imienne tabliczki. Cmentarz wojenny w Sanoku był jednym z największych cmentarzy wojennych na terenie podległym Inspekcji przemyskiej, pod względem liczby pochowanych, na którym spoczęli obok siebie żołnierze wszystkich walczących armii, które były wielonarodowościowe i w których licznie służyli Polacy.

Cmentarz był bardzo zaniedbany, wiele grobów uległo zniszczeniu jeszcze w latach 20 i 30 XX w.¹⁹. Funkcję dozorcę cmentarza sprawował Piotr Radwański²⁰.

Na cmentarzu znajdował się nagrobek z nazwiskiem Laslo Garganyi, po którym obecnie nie ma śladu²¹. Sanocki lekarz Karol Zaleski tak wspomina jeden z pogrzebów: (...) *Na Posadzie Sanockiej spotkałem się koło Baumanów z pogrzebem wojskowym. Na czele niesiono Krzyż z połączonym Zbawicielem, jakiś diak zapewne, podśpiewywał cerkiewną nutą, pop z brodą szedł chodnikiem w dużym zielonym ornacie za dwoma sanitetami, a ulicą jechały jeden z drugim dwa proste wozy, a na każdym po cztery trumny z desek jedna na drugiej. Później szli dwaj „wracze”, nie wiem czy na pogrzebie czy przypadkowo. Żegnajcie biedne ofiary wojny! (...)*²².

Cmentarz został zlikwidowany na rzecz kwatery żołnierzy Armii Czerwonej, założonej w latach 1951–1953, w wyniku ekshumacji z cmentarza w parku miejskim²³.

Drugi cmentarz XIX, znajdował się na środku cmentarza komunalnego i zajmował obszar ok. 50 m² (działka nr 1186). Cmentarz był otoczony betonowym ogrodzeniem. Liczba pochowanych nie została ustalona. Mogiła składa się z trzech murowanych pomników, z których dwa poświęcone zostały żołnierzom armii rosyjskiej, jeden austro-węgierskiej (prawdopodobnie mogiła zbiorowa 32 Regimentu Piechoty)²⁴. (...) *Na cmentarzu Posady Sanockiej zrobiono olbrzymi betonowy grobowiec, pogrzebanym tu żołnierzom rosyjskim (...)*²⁵.

¹⁹ AP w Rzeszowie OS, zes.135, sygn. 499. Opieka nad cmentarzem komunalnym i grobami wojennymi. Akta dotyczące upiększania miasta Sanoka, s. 18, s.47.

²⁰ AN w Krakowie, zes. 275, sygn. 28. Korespondencja i akta personalne pracowników 1918 - 1923, s.295.

²¹ S. Stefański, *Spacerkiem po mieście. Szwejk w Sanoku*, „Tygodnik Sanocki” 1991, nr 25, s. 6.

²² *Pamiętnik z czasu wojny europejskiej 1914...*, s. 127.

²³ Archiwum Zarządu Cmentarzy Komunalnych w Sanoku: Teczka Cmentarz Żołnierzy Armii Czerwonej w Sanoku; E. Zając, *Pomnik Wdzięczności dla Żołnierzy Armii Radzieckiej*, „Gazeta Sanocka – Autosan” 1976, nr 17 (62), s. 6.

²⁴ AP w Rzeszowie OS, zes.135, sygn. 499, s. 21; M. Łapiszczak, B. Łapiszczak, *Ziemia Sanocka na dawnej pocztówce i fotografii*. Cz. III. Sanok 2002, s. 9; M. Łapiszczak, *Sanok na dawnej pocztówce*. Cz. I. Sanok 2001, s. 34.

²⁵ *Pamiętnik z czasu wojny europejskiej 1914...*, s.142.

Cmentarz nie zachował się, obecnie w tym miejscu znajdują się nowe groby.

Żołnierzy zmarłych wyniku ran i chorób w szpitalach wojskowych oraz jeńców wojennych, chowano w pojedynczych mogiłach także w części tzw. cywilnej na cmentarzu przy ul. Rymanowskiej. W maju i czerwcu 1915 r. w szpitalach wojennych umierało dziennie po kilkanaście osób²⁶. Zaleski wspomina: (...) *Potem powędrowałem do chorej na Polskiej Dąbrówce. Po drodze wstąpiłem na cmentarz, gdzie murowano jakiś grób rosyjski opodal bramy (...) przygwizdując zapalczywie pieśń jakąś wojenną. Mimo woli, nabiegło mi łzą oko (...)*²⁷.

Grobami wojennymi, zgodnie z zadaniami statutowymi, zajmowało się Polskie Towarzystwo Opieki nad Grobami Bohaterów. Zarząd Oddziału Wojewódzkiego we Lwowie²⁸. Zarząd ten uchwalił powołać do życia 26 ekspozytur gminnych, w miejscach, gdzie znajdują się groby i cmentarze wojenne²⁹.

W dniach 10-16 października 1929 r. przeprowadzono ekshumacje ciał żołnierzy włoskich na Cmentarz Żołnierzy Włoskich w Warszawie. Prace ekshumacyjne, prowadzone przez włoską firmę Brida a Vincenzi, nadzorowane były przez przedstawicieli Ambasady Włoskiej. Wielu ciał żołnierzy włoskich nie udało się zidentyfikować, w związku z tym nie podlegali oni ekshumacji. Nie udało się również zidentyfikować ciał poszukiwanych żołnierzy: Diego Angelo Galassi i Achille Rossi. Udało się ustalić jedynie tożsamość Sante Barchi (ur. 7.10.1885 Cavarzere – zm. 22.03 1916), spoczywającego na cywilnym cmentarzu w oddziale wojskowym³⁰.

Zachowały się kartki pocztowe, przedstawiające cmentarze wojenne na Glinicach oraz w Jurowcach k. Sanoka³¹.

²⁶ AP w Rzeszowie OS, zes.135, sygn. 143. Protokół czynności.1915.

²⁷ *Pamiętnik z czasu wojny europejskiej 1914*, s.122.

²⁸ AP w Rzeszowie OS, zes.135, sygn. 499, s. 47.

²⁹ Sprawozdanie Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów (Towarzystwa Polskiego Żałobnego Krzyża) Zarządu Oddziału Wojewódzkiego we Lwowie za rok 1926, Lwów: nakładem Polskiego Towarzystwa Opieki nad Grobami Bohaterów, 1927-1928, s. 39; W skład Ekspozytury powiatowej miasta Sanoka wchodził: starosta Stanisław Michałowski (prezes), Wilhelm Szomek zastępca prezesa, doktor Stanisław Proń sekretarz, Olga Skalska skarbnik, prezes Sądu Okręgowego Józef Jaworski, Jan Kilar, Adam Kirchner, Kazimiera Męska, Maria Michałowska, Tadeusz Nieć, Felicja Praszałowiczówna, Adam Pytel, Władysława Szomkowska, Jadwiga Tomasikowa, Józef Trznadel, Antoni Turkowski, Matylda Wasylewiczówna, ks. Franciszek Witeszczak.

³⁰ AP w Rzeszowie OS, zes.135, sygn. 499, s. 29, 38, 43; Nagrobek Sante Barchi na Cmentarzu Żołnierzy Włoskich w Warszawie.

³¹ M i B. Łapiszczak, *Ziemia sanocka na dawnej pocztówce i fotografii*, cz. III., Sanok 2002, s. 9: Masowy grób 32 Regimentu 1916; B. Łapiszczak, *75-lecie "Zjazdu Górskiego" 15-17.VIII.1936 r. Sanok na dawnej pocztówce i fotografii z czasów Galicji i Lodomerii (Judaika). Kresy Wschodnie i okupacja I i II wojny światowej*. Cz. XIV, Sanok 2011: Cmentarz czeski w Jurowcach 1915, s. 49; Morawski Pułk Piechoty Nr 54 w październiku 1918 stacjonował w koszarach w Sanoku.

Il. 1. M. i B. Łapiszczak, Królewskie Wolne Miasto Sanok i inne miasta galicyjskie w C.K. Austrii na dawnej pocztówce i fotografii. Cz. IV, Sanok 2002: Cmentarz wojenny na Glinicach 1916, s. 95.

Il.3.. B. Łapiszczak, Sanok na dawnej pocztówce i fotografii: Galicja i Lodomeria (kresy wschodnie) Judaika i Wojny Światowe cz. XVI, Sanok 2013, s.121.

Il. 2. M i B. Łapiszczak, Ziemia sanocka na dawnej pocztówce i fotografii, cz. III., Sanok 2002, s. 9: Masowy grób 32 Regimentu 1916.

Il.4. M. i B. Łapiszczak, Królewskie Wolne Miasto Sanok i inne miasta galicyjskie w C.K. Austrii na dawnej pocztówce i fotografii. Cz. IV, Sanok 2002: Oficerowie 32 regimentu piechoty w Sanoku 1915, s. 78.

Il.5. M. Łapiszczak, Sanok na dawnej pocztówce i fotografii cz.II, Sanok 2001: Sanok Park, pomnik i cmentarz żołnierzy- wyzwolicieli miasta Sanoka, s.65.

Il. 6. B. Łapiszczak, 75-lecie "Zjazdu Górskiego" 15-17.VIII.1936 r. Sanok na dawnej pocztówce i fotografii z czasów Galicji i Lodomerii (Judaika). Kresy Wschodnie i okupacja I i II wojny światowej. Cz. XIV, Sanok 2011: Cmentarz czeski w Jurowcach 1915, s. 49.

Il.7. Cmentarz Żołnierzy Włoskich w Warszawie (fot. Paweł Sendal).

Il.8. Rysunek 1. Cmentarz Żołnierzy Włoskich w Warszawie (fot. Paweł Sendal).

Il. 2. Cmentarz Żołnierzy Włoskich w Warszawie (fot. Paweł Sendal).